

Santa Teresa, les taronges i l'aigua de tarongí

Autor: Jordi Bilbeny

Data de publicació: 03-03-2022

¿És normal que la gent regali taronges a Santa Teresa mentre viu i viatja per les Castelles i ella, a fi de millorar la salut, prengui aigua de tarongí, feta amb les fulles de la flor del taronger? ¿O és que es trobava en d'altres ciutats catalanes que la censura ha esborrat, però deixant el rastre mediterrani inconfusible de la taronja? En Jordi Bilbeny ho mira d'escatir en aquest article.

Ja he indicat en un altre estudi com Teresa de Jesús explicava que tenia «mal de cor», però que, per contra, tots els símptomes que descrivia ens duïen, més que no pas a una malaltia cardíaca, a una patologia intestinal[1]. Així, deia que «el canvi dels menjars» li va perjudicar la salut[2]. I, com a conseqüència, va patir desmaïs i afàgia, que és la impossibilitat d'empassar-se res. Hi relatava que la Santa només podia prendre aliments beguts i que, bo i així, els vomitava i que quasi no podia engolir res[3], alguns cops fins ben bé a mitja tarda[4]. I hi escrivia com se li van engarrotar els nervis[5] i com, en un dels desmaïs, va estar quatre dies sense sentit, gairebé morta, amb la tomba oberta, esperant-ne el cos[6]. A l'article, també hi mostrava com el seu pare, veient com l'estat de la filla empitjorava, la va dur a una herbolària o curandera, perquè li fes unes purgues amb l'esperança de netejar-li els budells i guarir-la del tot, sense, per cert, gaire èxit[7]. I, finalment, també hi adverava com, a mitjan segle XVI, al 1561, a la reedició del Somni de Joan Joan, imprès per primer cop al 1497[8], se'ns hi explicita ben vivament que l'excés de dejunis produeix «mal de cor», basques, esmortiments i d'altres estralls sobre l'organisme físic[9].

Doncs, bé: també Santa Teresa, en una carta a un seu germà, li reconeix que hi ha una relació directa entre el dejuni i el malestar al cor. Així, escriu: «Crec que em féu mal començar a jejunar la quaresma, que no era només el cap, [sinó] que em tocava el cor»[10]. A més a més, i aprofundint en la identificació del mal de cor amb el mal de ventre, vull ara aportar que Teresa té un interès especial per l'aigua de tarongí, dita «agua de azahar» als textos castellans de la Santa. En una carta a la mare Maria de Sant Josep, que li adreça a «Sevilla», el 7 de setembre del 1576, li agraeix que li hagi enviat «aigua de tarongí, que vingué molt bona»[11]. L'any següent, i en una nova lletra que hom creu datada

entre l'1 i el 2 de març del 1577, la Santa li exposa que l'aigua de tarongí «a mi em fa profit»[12]. En una altra lletra a la mateixa mare, del 9 d'abril propsegüent, hi insisteix: «No m'enviï cosa sinó l'aigua de tarongí, puix que s'esquerdà la fiola, i una mica de tarongí, si es pot trobar de fulla, sec, amb sucre, que jo enviaré el que costés»[13]. I, encara, al 15 de maig, un cop rebuda la comanda, li agraeix: «El tarongí és molt i molt bonic, i vingué amb força bon temps»[14]. L'any següent de 1578, un altre cop pel març, aquesta vegada el 28, li torna a escriure a «Sevilla»: «Amb el mal de braç, porto el cor força malament alguns dies. Enviï'm una mica d'aigua de tarongí, i sigui de manera que no es trenqui en lo que vingui, que per això no li he demanat abans»[15]. I el 28 de juny hi insisteix: «Vingué tot molt molt bo, el que vostra reverència m'envià, i molt sa, i l'aigua lo mateix: és excel·lent, mes ara no n'és menester més»[16]. I una mica més endavant, a la mateixa missiva, li recorda que pel mal de cor, «l'oli de tarongí és molt bo»[17]. Si ens hi fixem bé, Teresa coneix quan floreix el taronger i sap l'ús medicinal popular de la flor. En sap, també, les diverses formes de prendre-la (amb aigua, seca, amb sucre, feta oli), cosa que en delata un ús habitual. I, de retruc, evidencia que estava avesada a un paisatge de tarongers, impensable si fos en terres castellanques, on el cultiu d'aquest cítric era inexistent. Per contra, som sabedors que ja a València, al 1383[18], quan l'Eiximenis escriu el seu Regiment de la Cosa Pública, hi ha conreus de «pomes, peres, teronges, limons, limes, adzebrons, aranges»[19], entre moltes altres fruites. Al 1494, a la visita que va fer a València En Jeroni Münzer, ens hi comenta que el Jardí de la Ciutat també era «plantat de llimoners, tarongers i palmeres»[20]. I En Gaspar Escolano, al 1610, ens adverteix que va conèixer un valencià que tenia a casa seva un jardí amb «trenta-sis espècies» de cítrics[21], entre les quals, per descomptat, també hi havia la taronja[22]. Així mateix, En Teodor Llorente, a més d'indicar que el taronger, al regne de València, «l'hi portaren els àrabs, i si no l'hi portaren, l'hi difongueren»[23], subratlla que, en aquestes grans arbredes frondoses, «quan hi brota el tarongí als dies tebis i lluminosos de maig, s'hi respira un delit embriagador»[24].

Taronger

Però, de tarongers, també n'hi havia a Barcelona al segle XIV, on el rei Pere i la seva muller Elionor ja tenien «tarongers, poncemers, llimoners, presseguers, i també hi havia melons i carbasses»[25] al seu jardí-hort del Palau Menor. Condignament, a final del XIV, el rei Martí, si bé ara al Palau Major, hi va crear un verger, amb un planter que venia de València, «amb moltes flors, però també amb gran varietat de fruiters», entre els quals hi havia «tarongers, llimoners, poncemers, cirerers, [i] presseguers»[26]. A Barcelona, també hi havia tarongers al segle XV a la Llotja, a la Casa de la Ciutat[27], al Palau de la Generalitat[28] i al convent de Santa Caterina[29]. Sembla, tanmateix, que aquests tarongers eren més decoratius que productius i que les poques taronges que donaven, tant a Barcelona com a València, eren més aviat per al consum familiar i interior[30]. Amb tot, tenim constància que al 1632 «Xàtiva expedia a Castella no menys de 500 càrregues de fruita verda, en les quals s'incloïen taronges i llimones»[31].

Per tant, és versemblant inferir-ne que si a començament del segle XVII les taronges de Castella arribaven, en grans quantitats, de Xàtiva i, molt possiblement, d'altres ciutats valencianes, és perquè els castellans no en produïen. Llavors, a final del XVI, quan Teresa rep l'aigua de tarongí, també hauria d'haver rebut aquesta aigua medicinal, feta de fulles de taronger, de Barcelona o de València, per més que a les seves cartes la demani a la mare Maria de Sant Josep, a «Sevilla». Però, puix que per destil·lar l'aigua «es fa servir una petita quantitat de sal marina»[32], i, atès que sabem que sovint, en els textos i documents, «Sevilla» substitueix la ciutat de «Xàtiva»[33], bé podria ser que Santa Teresa, per comptes de requerir l'aigua a Sevilla, que distava uns 460 km d'Àvila, i era una distància que podia malmetre les propietats de l'aigua, l'hagués demanada ?si podem entendre que darrera la Teresa de Jesús construïda per la censura d'estat hi havia l'abadessa de Pedrables Teresa de Cardona[34]? a la priora d'un convent proper, on, per descomptat, hi hagués tarongers.

De fet, al marge que Teresa rebí també taronges de sor Maria de Sant Josep, «que ompliren de goig algunes malaltes»[35], sabem, així mateix, que tenia tarongers i llimoners molt a prop, perquè, així ho exposa el Pare Francesc de Ribera a la seva biografia. Aquí, hi narra: «Essent a la fundació de Burgos en un hospital on visqué una mica de temps, estava malalta i amb molt de fàstic [pel menjar], i digué un cop que menjaria unes taronges dolces, i al mateix dia un senyora n'hi envià unes poques de molt bones»[36]. I continua, tot seguit, amb una igual naturalitat: «Un altre dia li portaren unes llimones»[37]. I la mateixa anècdota, quasi amb idèntics mots, l'exposa el Pare Diego de Yepes[38]. Fixem-nos bé que Teresa comenta que, com que està fastiguejada del menjar i que li vindrien de gust unes taronges, una senyora que devia sentir el comentari, n'hi va dur, però «al mateix dia». És a dir, al moment. Amb el temps necessari per anar a casa i tornar i acontentar-la. I així veiem que, ben a la vora d'on Teresa vivia o s'estava, hi havia gent que tenia tarongers i llimoners i que, per aquest motiu, li podien oferir, en forma d'almoïna o de present, algunes taronges i llimones per a la seva delectança. El fet és absolutament impensable que s'esdevingués a Burgos, car, tal com ens en dona testimoni En Joaquín Maldonado, ja al 1866, no hi havia tarongers: «Les condicions topogràfiques de la província de Burgos, el clima excessivament fred que en general hi domina, i la inconstància de la temperatura, fan que les produccions siguin poc variades i quasi impossible de cultivar amb èxit les que requereixen una temperatura igual, ni tampoc les pròpies dels països més meridionals. A Burgos, no s'hi veuen, doncs, ni el taronger ni la morera ni el garrofer; els fruiters hi són molt escassos i no pas de la millor qualitat»[39]. Per tant, si a Burgos no hi havia tarongers

a mitjan segle XIX, menys n'hi haurien al segle XVI. I, llavors, això vol dir rotundament i categòrica que el nom d'aquesta ciutat ha estat interpolat al text d'En Ribera i d'En Yepes en substitució d'una altra població catalana, que comprometia el relat i evidenciava el lloc real on es trobava la Santa. Per això, un altre cronista exposa un fet molt semblant, però sense esmentar la ciutat on es va esdevenir. Es tracta del Pare Francesc de Santa Maria, que narra que, quan Anna de Sant Bartomeu, companya i secretària[40] de Santa Teresa, estava malalta i feia ja tres dies que no menjava re, «li apetiren unes taronges»[41]. El Pare Crisòstom Henríquez postil·la que «li semblà que si trobava unes taronges, li obririen el gust»[42] i la gana. Algú ho devia sentir, perquè, al cap de poc, un home es va presentar a la portera del convent i li va dir: «Porti aqueixes tres taronges a la malalta que hi ha al llit. I se n'anà sense dir qui era»[43]. El Pare Francesc ho fa passar com si, en el moment que la mare Anna formula el desig, la persona no hi fos present i el regal de les taronges s'hagués produït per una mena de telepatia o d'un poder especial de la monja. I per això aquest cronista rebla: «Digué la germana [a les altres germanes] el desig que havia tingut i a totes causà admiració»[44]. És a dir: causà admiració que, poc després, el desig es convertís en realitat. El marge de si, tant en l'anècdota de Santa Teresa com en la de la seva companya Anna de Sant Bartomeu, els qui van portar les taronges sentissin o no la petició de la interessada a menjar-ne, el que realment és més que rellevant és que, a tocar d'on hi ha el convent, hi havia tarongers. El Pare Crisòstom ho indica precisament així: de taronges, «no n'hi havia a casa», però «a la vila prou n'hi podien trobar, que, al capdavant, és lloc de gent rica, i on no manquen regals semblants»[45]. Que és com dir que a la vila o ciutat on hi havia aquest convent no hi mancaven les taronges. Fet que ens torna a situar en una ciutat catalana, propera a la Mediterrània.

Aigua de tarongí

A més a més, que tant a Teresa com a la mare Anna els vingués de gust unes taronges també vol dir que estaven acostumades a prendre'n, baldament fos molt de tant en tant, sobretot si depenien de l'almoïna o del regal de la gent, que, com acabem de veure, en regalava sovint. O cada dia. El mateix Pare Francesc exposa encara que, ara a Valladolid, «desitjant la germana Caterina Evangelista unes taronges i préssecs, els envià prest una persona molt pobre, i continuà enviant-los durant molts dies, sense saber si a ella, això, li agradava»[46]. I ja per acabar, aquest cronista explica que, també al convent de Valladolid, un dia «el Metge ordenà que posessin a una malalta un drapet banyat en aigua de tarongí sobre el cor i, no havent-la a casa, en dugueren a la porteria en aquells moments en una fiola»[47]. Però, a Valladolid, al segle XVI, tampoc no hi havia tarongers. Per aquesta raó En Bartolomé Bennassar, al seu estudi sobre aquesta ciutat castellana i el seu entorn agrari en aqueix segle precis, hi esmenta el cultiu del blat[48], la civada[49] i la vinya[50]; així com el dels cigrons i les lleties[51]; hi parla d'«els melons, les peres, les pomes, les cireres»[52] i les prunes[53], però en cap moment no hi fa cap al·lusió ni a les taronges ni als tarongers.

O sigui, que prop dels convents on Teresa es troba, no tan sols hi ha tarongers, sinó gent que sap preparar l'aigua de tarongí i la porta a les monges malaltes. De tot plegat, el que em sembla revelador i determinant és que Teresa sap que li fa bé beure aigua de tarongí. I en demana sovint i en beu també sovint. I, de vegades, fins i tot, la gent, sabent-ho, n'hi regala. Ja hem vist com ella mateixa reconeix que «em fa profit». Almenys n'hi faria durant força anys. Perquè, cap a les acaballes de la vida, ja no se li posaria bé. I, així, tornà a escriure a Maria de Sant Josep, al 8 o 9 de febrer del 1580, que li aprofita molt beure «quatre o cinc tragos d'aigua rosada. A mi, gran profit em fa, i la de tarongí molt de mal»[54]. S'ha acabat el cicle de l'aigua de tarongí, tan beneficiosa per a ella, perquè de cop i volta, veiem que li fa mal. Molt de mal. En Luis Rodríguez creu que Teresa, «al final de la seva vida li agafarà al·lèrgia»[55] a l'aigua i l'oli de tarongí. Però fins aquí, i tal com hem pogut resseguir al llarg del seu epistolari, li han estat una bona medicina. En algunes d'aquestes missives ho deixa clar: és una aigua que li va bé pel mal de cor. És clar que se la podria beure per una arrítmia o per un dolor al pit. Precisament, En Rodríguez creu que la prenia per a «dolences cardíques»[56]. Amb tot, del context que relata, és més que probable interpretar que, com que fa alguns dies que li fa mal el braç, el dolor li hagi regirat també l'estómac, que ja tenia més que sensible i irritat de per vida. I per aquesta raó creu que li aniria bé prendre aigua de tarongí i en demana a la mare Maria de Sant Josep.

Doncs, bé: ara també podem dir que l'aigua de tarongí, a més de servir com a antiespasmòdic[57], i com a calmant del sistema nerviós[58], o com a hipnòtic[59], també va bé per als dolors menstruals, la inflor abdominal, els gasos, la neteja hepàtica i és molt profitosa per als còlics[60], que no són altra cosa que dolors aguts a l'estómac. Per tant, si Teresa afirma que l'aigua de tarongí li va bé per al mal de cor, i podem asseverar que aquesta beguda medicinal artesana és molt beneficiosa per a tota mena de molèsties estomacals, és que tornem a tenir una evidència més que la Santa relacionava el mal de cor amb el sentit català de l'expressió: cremor, inflor, molèstia, dolor al ventre. Cosa que indica que pensava en català i que, per tant, era catalana. I si hi sumem que vivia amb plantacions de tarongers i llimoners ben a prop, és que havia de viure en alguna ciutat costanera de la Nació Catalana.

Jordi Bilbeny

Abadia de Solivella, 21-23 de febrer del 2022

[1] JORDI BILBENY, «El “mal de cor” de Santa Teresa i la greu malaltia de Caterina de Cardona (1)», web de l'Institut Nova Història, 24 de maig del 2021, <https://www.inh.cat/articles/EL-mal-de-cor-de-Santa-Teresa-i-la-greu-malaltia-de-Caterina-de-Cardona-1->; «El “mal de cor” de Santa Teresa i la greu malaltia de Caterina de Cardona (2)», web de l'Institut Nova Història, 27 de maig del 2021, <https://www.inh.cat/articles/El-mal-de-cor-de-Santa-Teresa-i-la-greu-malaltia-de-Caterina-de-Cardona-2->; i «El “mal de cor” de Santa Teresa i la greu malaltia de Caterina de Cardona (i 3)», web de l'Institut Nova Història, 29 de maig del 2021, <https://www.inh.cat/articles/EL-mal-de-cor-de-Santa-Teresa-i-la-greu-malaltia-de-Caterina-de-Cardona-i-3->

[2] Vg. «La Vida de la Santa Madre Teresa de Jesús», Obras de la Gloriosa Madre Santa Teresa de Jesús, Fundadora de la Reforma de la Orden de Nuestra Señora del Carmen, de la Primitiva Observancia; Joseph de Orga, Impresor; Madrid, MDCCLII, Tom I, cap. IV, p. 17.

[3] Ídem, cap. V, p. 27.

[4] Ídem, cap. VII, p. 44.

[5] Ídem, cap. V, p. 27.

[6] Ídem, cap. V, p. 28.

[7] Ídem, cap. IV, p. 18.

[8] Lo proces de les olives e disputa dels Jovens i dels vells, fet per alguns trobadors avant nomenats, e lo sompni de Johan Johan; Lope de la Roca, València, Mil.cccc.xcvij.

[9] Lo Proces de les Olives i somni de Ioan Ioan, Ordenat Principalment per lo Reverent mossen Bernat Fenollar, i lo discret en Ioan Moreno, Notari, E apres per lo magnífich mossen laume Gaçull, cavaller i [per] altres amplificat; València, a casa de Ioan de Arcos, M.D.LXI, p. Gijj [vers].

[10] SANTA TERESA, Cartas; a cura de Tomás Álvarez, Maestros Espirituales Cristianos-2, Editorial Monte Carmelo, cuarta edició, Burgos, 1997, Carta 185, p. 505.

[11] Ídem, Carta 120, p. 322.

[12] Ídem, Carta 188, p. 515.

[13] Ídem, Carta 190, p. 523.

[14] Ídem, Carta 195, p. 533.

[15] Ídem, Carta 237, p. 629.

[16] Ídem, Carta 248, p. 661.

[17] Ídem, p. 665.

[18] Cf. BERT ROEST, Franciscan Literature of Religious Instruction before the Council of Trent; Koninklijke Brill NV, Leiden, 2004, p. 516.

[19] FRANCESH EXIMENES, Regiment de la cosa publica; Cristofol Cofman, València, Mil.cccc.lxxxxix, Capítol «Les specials belleses de la ciutat de Valencia», p. s/n.

[20] JERÓNIMO MÜNZER, «Viaje por España y Portugal en los años 1494 y 1495»; versió del llatí de Julio Puyol, Boletín de la Real Academia de la Historia, 84 (1924), p. 63.

[21] GASPAR ESCOLANO, Decada Primera de la Historia de la Insigne, y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia;

[22] Ídem.

[23] TEODORO LLORENTE, «Valencia», España. Sus Monumentos y Artes – Su Naturaleza é Historia; Establecimiento Tipográfico-Editorial de Daniel Cortezo y C.^a, Barcelona, 1889, Tom II, p. 606.

[24] Ídem, p. 608.

[25] ANNA M. ADROER i TASIS, «Barcelona: jardins medievals i renaixentistes», El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta; XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, Barcelona-Lleida, 7-12 de desembre del 2000, coordinat per Salvador Claramunt, Actes Volum II, Oficina de Congressos. Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, p. 486.

[26] Ídem, p. 485.

[27] Ídem, p. 488.

[28] Ídem, p. 488-489.

[29] Ídem, p. 490.

[30] Cf. «La historia de la naranja valenciana, su origen y los inicios de su exportación»; web Valencia Bonita, 3 de desembre del 2020;

<https://www.valenciabonita.es/2015/12/21/historia-naranja-valenciana/>

[31] Ídem.

[32] Cf. FEDERICO ATRISTAIN, *Cultivo y Explotación del Naranja*; Oficina Tip. de la Secretaría de Fomento; Mèxic, 1894, p. 46.

[33] Vg. JORDI BILBENY, *Carles I sense censura. La restauració de la presència esborrada de l'Emperador i la cort imperial als regnes de Catalunya*; Libbooks Barcelona, S.L.; Barcelona, 2020, p. 237-261.

[34] Vg. 1.- PEP MAYOLAS, «Paral·lelismes entre Teresa d'Àvila i Teresa de Cardona»; conferència pronunciada al Centre Comarcal Lleidatà de Barcelona el 26 de juliol del 2012, «Teresa d'Àvila o la flor anacrònica que brotà a Castella com un bolet excels enmig de la Contrareforma», dins TERESA DE JESÚS, *Obra poètica*; traducció de Ramon Dachs i exordi de Pep Mayolas, *Llibres de l'Índex*, Barcelona, 2015, p. 9-57 i «Teresa d'Àvila i Teresa de Cardona: a la recerca de Santa Teresa de Jesús»; conferència pronunciada a la 2a Universitat Nova Història, Montblanc, 3 d'agost del 2015; <https://www.inh.cat/arxiu/vid/2a-Universitat-Nova-Historia/Pep-Mayolas-Teresa-d'Avila-i-Teresa-de-Cardona-a-la-recerca-de-Santa-Teresa-de-Jesus>; «Santa Teresa i els escacs catalans (1)», web de l'Institut Nova Història, 29 d'octubre del 2020, <https://www.inh.cat/articles/Santa-Teresa-i-els-escacs-catalans-1->;

2.- JOAN CASSOLA, «Lo pou de santa Teresa de Cardona», web de l'Institut Nova Història, 10 de gener del 2021; <https://www.inh.cat/articles/Lo-pou-de-santa-Teresa-de-Cardona>;

3.- JORDI BILBENY, «Santa Teresa estava emparentada amb famílies catalanes, segons un calendari del 1898», web de l'Institut Nova Història, 12 d'octubre del 2020; <https://www.inh.cat/articles/Santa-Teresa-estava-emparentada-amb-families-catalanes-segons-un-calendari-del-1898>; «Santa Teresa de Cardona, la santa i abadessa catalana que els censors van fer passar per Santa Teresa d'Àvila», web de l'Institut Nova Història, 29 de gener del 2021; <https://www.inh.cat/articles/Santa-Teresa-de-Cardona-la-santa-i-abadessa-catalana-que-els-censors-van-fer-passar-per-Santa-Teresa-d'Avila>;

4.- RAMON SERRANO, «Una medalla de Santa Teresa amb l'emblema dels Cardona», 18è Simposi sobre la Història Censurada de Catalunya, Arenys de Munt, 17 de novembre del 2018; <https://www.inh.cat/arxiu/vid/18e-Simposi-sobre-la-Historia-censurada-de-Catalunya/2018-S-INH-Ramon-Serrano>;

5.- RAFEL MOMPÓ, «Més arguments per a identificar Santa Teresa de Jesús amb Caterina de Cardona (1)», web de l'Institut Nova Història, 27 de setembre del 2020, <https://www.inh.cat/articles/Mes-arguments-per-a-identificar-Santa-Teresa-de-Jesus-com-a-Caterina-de-Cardona-1->; «Més arguments per a identificar Santa Teresa de Jesús amb Caterina de Cardona (2)», web de l'Institut Nova Història, 15 d'octubre del 2020; <https://www.inh.cat/articles/Mes-arguments-per-a-identificar-Santa-Teresa-de-Jesus-com-a-Caterina-de-Cardona-2->;

6.- FELIP RODRÍGUEZ, «St. Theresa, Spanish Abbess», web de l'Institut Nova Història, 16 d'octubre del 2014, <https://www.inh.cat/articles/St.-Theresa,-Spanish-Abbess> i «Teresa... "Madre", Priora i Abadessa», web de l'Institut Nova Història, 23 d'octubre del 2018; <https://www.inh.cat/articles/Teresa-Madre,-Priora-i-Abadessa>

[35] SANTA TERESA, *Cartas*; ob. cit., Carta 180, p. 486.

[36] FRANCISCO DE RIBERA, *La vida de la Madre Teresa de Iesus, fundadora de las Descalças y Descalços Carmelitas*; a casa de Pedro Lasso, Salamanca, 1590, Llibre III, Cap. Xj, p. 416-417.

[37] Ídem, p. 417.

[38] DIEGO DE YEPES, Vida, Virtudes, y Milagros, de la Bienaventurada Virgen Teresa de Iesus, Madre y Fundadora de la nueva Reformation de la Orden de los Descalços, y Descalças de nuestra Señora del Carmen; a l'Officina de Pedro Crasbeeck, Lisbona, 1616, p. 741.

[39] JOAQUIN MALDONADO MACANÁZ, Cronica de la Provincia de Búrgos; Aquiles Ronchi, Madrid, 1866, p. 107.

[40] Cf. MANUEL MUÑOZ GARNICA, San Juan de la Cruz. Ensayo histórico; Imprenta de los Señores Rubio, Jaén, 1875, p. 276.

[41] FRANCISCO DE SANTA MARIA, Reforma de los Descalços de Nuestra Señora del Carmen de la Primitiva Observancia, Hecha por Santa Teresa de Jesus; Diego Diaz de la Carrera, Madrid, M.DC.XLIII, Tom Primer, p. 194.

[42] CHRYSOSTOMO HENRIQUEZ, Historia de la Vida, Virtudes y Milagros de la Venerable Madre Ana de San Bartholomé, Compañera inseparable de la sancta Madre Teresa de Iesus; a casa de la Viuda de Huberto Antonio, Brussel-les, 1632, p. 508.

[43] F. DE SANTA MARIA, ob. cit., p. 194.

[44] Ídem.

[45] CH. HENRIQUEZ, ob. cit., p. 508-509.

[46] F. DE SANTA MARIA, ob. cit., p. 264.

[47] Ídem.

[48] Vg. BARTOLOMÉ BENNASSAR, Valladolid en el Siglo de Oro. Una ciudad de Castilla y su entorno agrario en el siglo XVI; Ámbito Ediciones, S.A. – Ayuntamiento de Valladolid, Valladolid, 1989, p. 66, 69 i 288.

[49] Ídem, p. 72, 263 i 288.

[50] Ídem, p. 171 i 304.

[51] Ídem, p. 291.

[52] Ídem, p. 61.

[53] Ídem, p. 56 i 291.

[54] SANTA TERESA, Cartas; ob. cit., Carta 331, p. 864.

[55] LUIS RODRIGUEZ MARTINTEZ TEOFANES EGIDO, «Epistolario», Introducción a la lectura de Santa Teresa; direcció d'Alberto Barrientos, Editorial de Espiritualidad, Madrid, 1978, p. 439.

[56] Ídem.

[57] Cf. NORMA ROSA MAYÉN i MANUELA APODACA, Compendio lexicográfico de los alimentos en Guanajuato; Ediciones La Rana, Guanajuato, 1998, p. 60.

[58] Cf. A. HÉRAUD, Nuevo Diccionario de las Plantas Medicinales; traducció de J. G. Hidalgo, Cárlos Bailly-Bailliere, Madrid, 1876, p. 356.

[59] Cf. PAU HEIDEMEYER, «Aigua de tarongina. Propietats i beneficis», web Bezzia; <https://www.bezzia.com/ca/aigua-de-flor-de-taronger-propietats-i-beneficis/>

[60] Ídem.